

Бейкун А. Л.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правового забезпечення
та правоохоронної діяльності
факультету забезпечення державної безпеки
Київського інституту Національної гвардії України
(м. Київ, Україна)

Шелудько І. О.,
здобувач вищої освіти
факультету службово-бойової діяльності НГУ
Київського інституту Національної гвардії України
(м. Київ, Україна)

ПРОБЛЕМАТИКА СПІВВІДНОШЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ ТА ДЕКЛАРАТИВНИХ ОСНОВ ЗАХИСТУ ЖЕРТВ ВІЙНИ

Як міжнародно-правові основи ведення воєнних дій, так і захист жертв війни, особливо цивільного населення, як найбільш вразливої категорії під час збройних конфліктів, й сьогодні привертає все більшу увагу сучасних дослідників у галузі міжнародного гуманітарного права та права прав людини, оскільки вимагає ґрунтовного аналізу вже існуючих норм міжнародного права з метою їх подальшого удосконалення та пошуку дієвих механізмів їх застосування.

Актуальність питання зумовлена тим, що цивільне населення та інші категорії, що потенційно можуть позиціонуватись міжнародно-правовими нормами у якості жертв війни, є особливо вразливою категорією, і, незважаючи на нормативні та декларативні зусилля більшості держав світового співтовариства, залишаються основними суб'єктами-об'єктами системної дискримінації, що особливо посилюється під час збройних конфліктів. Нажаль, і російсько-українська війна не надає тенденціальних підстав до зменшення ступеню вразливості цивільного населення та інших категорій потенційних жертв війни за класифікацією права міжнародних збройних конфліктів, враховуючи крайню нерозбірливість російської федерації у методах і засобах ведення війни.

З огляду на такий стан речей, норми міжнародного права, які гарантують захист цивільного населення та інших категорій потенційних жертв у збройних конфліктах, безперечно, потребують перегляду і подальшого вдосконалення. Для того, аби не припуститися в майбутньому таких прогалин, що нині існують у ряді міжнародних договорів у цій сфері, варто ґрунтовно дослідити історію проблеми та ймовірних шляхів її врегулювання. Проблема ускладнюється ще й тим, що міжнародні норми, які врегульовують проблему захисту потенційних жертв війни, містяться у різних міжнародних конвенціях, різноманітних актах проголошення певних зусиль та намірів та двох- і багатосторонніх договорах,

більшість з яких мають високий ступінь декларативності. Відтак виникає необхідність у активізації співробітництва держав з метою прийняття нових консолідованих міжнародних актів у зазначеній сфері.

Майбутні практичні кроки повинні полягати, як вбачається, у:

а) необхідності дослідження еволюції норм міжнародного гуманітарного права щодо правового регулювання сучасних збройних конфліктів, враховуючи «гібридну» природу переважної більшості з них;

б) розробленні дієвого правового механізму ефективного захисту жертв війни.

Для досягнення поставленої мети потрібно, як вбачається, зосередити увагу на наступних покрокових завданнях:

а) дослідити процес становлення та функціонування системи міжнародно-правового захисту жертв війни, зокрема цивільного населення під час збройних конфліктів;

б) проаналізувати соціальні та міжнародно-політичні чинники процесу розвитку правової системи захисту жертв війни як особливо вразливої категорії суб'єктів права збройних конфліктів.

Комплексне дослідження даної проблеми вимагає і відповідного джерельного забезпечення. Джерельною базою, беззаперечно, слід позиціонувати вітчизняні та зарубіжні джерела (у тому числі, законодавчі та міжнародно-правові акти), праці фахівців з міжнародного публічного права та міжнародного гуманітарного права, а також матеріали міжнародних конференцій з прийняття відповідних конвенцій з питань захисту жертв війни і різних категорій інших суб'єктів міжнародного гуманітарного права.

Беззаперечно, що праці зарубіжних вчених і мислителів різних історичних періодів певною мірою лягли в основу майбутніх міжнародних конвенцій «права Гааги» та «права Женеві». Варто також згадати серед зарубіжних дослідників і сучасних відомих вчених-міжнародників та відмітити їх вклад. Мова, загалом, йде про: Е. Бредлі, Ф. Бюньона, Е. Давіда, М. Дженіса, Г. Гроція, Р. Кея, Ж.-Ж. Руссо, Ж. Пікте тощо. Серед вітчизняних вчених, які опікувались або опікуються даною проблематикою, слід відзначити: Ю. Ю. Біласа, Г. В. Габреляна, М. М. Гнатівського, О. В. Гороховську, В. А. Дорошенка, А. О. Кориневича, В. М. Косовича, І. І. Лукашука, Ф. Ф. Мартенса, Д. П. Мартиновського, Л. П. Медвідь, А. А. Моца, Я. Ю. Миколаєнка, М. А. Падалки, П. М. Рабіновича, В. М. Репецького, О. М. Руднева, І. А. Шуміла тощо.

Отже, питаннями регулювання захисту жертв війни та встановленням їх видів та категорій «опікуються» чотири Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року. Це чотири змістовно незалежні (за об'єктним складом захисту) міжнародні багатосторонні угоди в галузі законів і звичаїв війни: I Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у регулярних арміях; II Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, що постраждали в корабельних аваріях, зі складу збройних сил на морі; III Женевська конвенція про поводження з військовополоненими; IV Женевська конвенція про захист

цивільного населення під час війни. Ще вони мають узагальнюючу назву: «Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року» [1, с. 43].

Особливість цих конвенцій полягає в тому, що разом зі Статутом ООН вони є єдиними міжнародними договорами, учасниками яких є всі держави. Це свідчить про виняткове значення їхніх норм і про демонстрацію асоціації держави-підписанта з міжнародним співтовариством.

Заперечення, ігнорування основоположних норм, проголошених у цих конвенціях, виводить державу за межі цивілізованої спільноти, а відповідні дії такої держави та її юрисдикційних суб'єктів розглядаються як воєнні злочини на одному рівні з актами агресії, геноциду та злочинами проти людяності і підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду.

Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року діють разом із трьома Додатковими протоколами від 8 червня 1977 року: Додатковий протокол I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року стосовно захисту жертв міжнародних збройних конфліктів; Додатковий протокол II до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року стосовно захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру; Додатковий протокол III до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми від 08 грудня 2005 року. Кожен Додатковий протокол позиціонується як окремий міжнародний договір і додатково встановлює та регулює окремі питання, що визначені в цілому відповідною Женевською конвенцією -1949 [1, с. 46].

Загалом, Женевські конвенції 1949 року разом із Додатковими протоколами до них уособлюють т.з. «Женевське право», – права, спрямованого на обмеження насильства під час війни. Другою частиною міжнародного гуманітарного права є т.з. «Гаазьке право», його основу складають конвенції, спрямовані на обмеження засобів і методів ведення війни. Окреме місце у масиві Гаазького права посідає Гаазька конвенція про закони та звичаї ведення війни 1907 року. Крім конвенцій, в міжнародному гуманітарному праві вагоме значення мають і звичаєві норми, встановлені, зокрема, Міжнародним комітетом Червоного Хреста. Ці норми є універсальними та обов'язковими для всіх держав та інших учасників збройних конфліктів.

Як зазначає В. А. Дорошенко, по суті кожна норма міжнародного гуманітарного права – це баланс між гуманністю та військовою необхідністю, баланс, якого держави досягли в процесі ратифікації Женевських конвенцій від 12 грудня 1949 р. та інших міжнародних договорів у сфері міжнародного гуманітарного права [2, с. 324].

Як підкреслює для нас І. А. Шуміло, Женевське право не містить власне заборони на ведення війни – ця заборона передбачена іншими нормами міжнародного права. Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року застосовуються лише у випадках збройних конфліктів і з метою встановлення певних обмежень щодо насильства під час війни, обмеження страждань і захисту жертв війни. Ось чому для досягнення цілей, поставлених державами, Женевське право-1949 не судить про законність чи незаконність збройного конфлікту, воно

може застосовуватися як до жертв війни, так і до суб'єктів держави-агресора, які набувають ознак жертв війни [3, с. 102].

Опціональною складовою Женевського права слід вважати нормативи, що передбачають надання цивільному населенню і окремим цивільним особам як загального, так і спеціального захисту від наслідків воєнних дій. Різниця полягає в тому, що загальний захист надається всьому цивільному населенню і окремим цивільним особам незалежно від їх статі, віку, расової та національної приналежності, політичних або релігійних переконань. Спеціальний захист надається окремим категоріям цивільного населення і зумовлений або їх підвищеною вразливістю в умовах бойових дій (поранені, жінки, діти), або особливостями професійних функцій, які ними виконуються в період збройного конфлікту (медики, журналісти). Наприклад, щодо дітей як особливої категорії осіб, міжнародне гуманітарне право передбачає: забезпечення їм права на отримання освіти; проведення необхідних заходів щодо возз'єднання сімей, які були розлучені під час збройного конфлікту; заборону вербування та участі у воєнних діях дітей віком до п'ятнадцяти років; надання особливого захисту дітям віком до вісімнадцяти років, навіть у разі, коли вони брали участь в бойових діях і потрапили в полон; евакуацію дітей з району воєнних дій (за необхідності і за узгодженням з батьками чи з особами, які їх замінюють) [4].

Водночас, зазначені вище обмежені механізми Женевських конвенцій призначені для захисту тих, хто не бере або припинив участь у збройному конфлікті а також обмежують насильство, викликане воєнними діями в певних межах. Як і будь-яка правова норма, норми міжнародного гуманітарного права, на жаль, порушуються, але, як наголошують К. Ю. Примаков та С. С. Бідняк, – порушення цієї норми ще не свідчить про її недосконалість. Механізми відповідальності за порушення міжнародного гуманітарного права здебільшого виходять за галузеві межі – це питання відповідальності суб'єктів, які приймають протиправні рішення та цілих держав. Що стосується міжнародної кримінальної відповідальності осіб за військові злочини, міжнародне співтовариство пройшло довгий шлях, зрештою заснувавши Міжнародний кримінальний суд. Його ефективність, як і ефективність будь-якого міжнародного суду та будь-якої норми міжнародного права, є досить відносною. Проте, порівняно з історією попередніх війн, міжнародне співтовариство зробило значний прогрес [5, с. 418].

Розглядаючи міжнародно-правові аспекти захисту жертв війни, варто хоча б тезисно торкнутись питання кримінальної відповідальності за воєнні злочини міжнародного характеру проти цивільного населення, що скоюють суб'єкти однієї з воюючих сторін – російської федерації.

Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну стало найбільшим збройним конфліктом у Європі з часів Другої Великої війни. Якщо взяти довільно вибірково статистику за будь-який проміжок часу збройного протистояння агресору, то тільки за шість місяців (квітень – вересень 2023 року) було вбито або поранено понад 13 000 цивільних осіб – громадян України. Це більше, ніж за вісім років збройного конфлікту з російською армією та незаконними збройними формуваннями маріонеточних квазі-державних

утворень на Сході України, коли постраждало загалом близько 11 000 цивільних осіб – громадян України Безумовно, ця трагічна статистика зросте після деокупації територій, що зараз контролюються російськими збройними силами. Кількість людей, які стали жертвами російської агресії, набагато більша. Російсько-українська війна принесла страждання мільйонам громадян України: сотні тисяч мирних жителів були примусово депортовані на російську територію, майже кожне місто України зазнало руйнувань, цілі міста на Сході були стерті з лиця землі, знищена інфраструктура, інші матеріальні та культурні цінності, адміністративні об'єкти, шляхопроводи та електромережі, мільйони українців стали вимушеними переселенцями та біженцями [6].

Зараз важко систематизувати оціночні показники жертв війни, які стали об'єктами міжнародних злочинів та грубих порушень прав людини з боку збройних сил російської федерації та її вищого військово-політичного керівництва. Саме тому відповіддю на вже відчутні зараз наслідки цієї війни мають стати національні та міжнародні зусилля. Міжнародні злочини, вчинені російськими військовими і політиками, підприємцями і медійними персонами під час цього збройного конфлікту, – мають бути кваліфіковані, а зазначені особи – повинні зазнати переслідувань в рамках усіх можливих юрисдикцій: національних та міжнародних (Міжнародний кримінальний суд, Спеціальний трибунал щодо злочину агресії проти України); а жертвам цієї війни має бути надано правовий захист і відшкодовано завдані збитки.

Як зазначає у зв'язку з цим М. А. Падалка, проблема репарацій ускладняються відсутністю уніфікованих міжнародних інструментів та механізмів реагування на цей виклик – відшкодування шкоди такій великій кількості постраждалих. Кожна галузь міжнародного права (міжнародне гуманітарне право, міжнародне право прав людини, міжнародне кримінальне право) має власне, відмінне від інших, визначення та нормативне позиціонування жертв війни. І не усі з них передбачають постійно діючі репаративні механізми з обмеженою компетенцією: юрисдикція Європейський суд з прав людини обмежений виходом російської федерації з його складу, а Міжнародний кримінальний суд може відшкодувати збитки лише жертвам злочинів, скоєних особами, визнаними винними. Фактично, в міжнародному гуманітарному праві не існує норми або механізму, спрямованого на безпосереднє відшкодування збитків жертвам збройних конфліктів. В історії є лише кілька прецедентів, коли жертви збройних конфліктів отримували пряму компенсацію, і це завжди відбувалося в рамках спеціальних механізмів окремих механізмів, що були «запущені» під конкретну справу [7].

Крім того, дослідник зазначає, що участь жертв в усіх процесах обговорення та створення репаративних інструментів і механізмів зараз є принципово важливою. Не повинно бути політики «для жертв без жертв». Таким чином, питання, на яке потрібно дати відповідь вже нині – як найбільш продуктивно застосувати віктимологічний підхід у державній політиці [7].

Безумовно, що будь-який збройний конфлікт негативно впливає на процес національного державотворення. Разом з тим, цілеспрямованість російської

федерації та її збройних сил у вчиненні злочинних діянь проти цивільного населення та інших об'єктів захисту міжнародно-правовими нормами у ході збройної боротьби (що самі вони сприймають лише як один із засобів досягнення своєї мети та один із «гібридних» елементів війни), – не може не провокувати крайню необхідність ініціювання питання про розроблення дієвого міжнародного механізму притягнення воєнних злочинців до відповідальності. Сьогодні на тимчасово окупованих територіях України грубо порушуються права потенційних жертв війни, зокрема, права людини та основоположні свободи, зокрема: право на життя, свободу та особисту недоторканність, право на гідне поводження, право не бути підданим катуванню, жорстокому та нелюдському поводженню, право на справедливий судовий розгляд та захист від свавільного арешту і депортації, свободу пересування, політичні права, право власності, свободу думки та її вільне вираження, право на соціальних захист тощо. Тому, як вбачається, проблема пошуку нових дієвих моделей міжнародно-правового захисту жертв війни сьогодні є однією з пріоритетних для України, а сучасні дослідження повинні бути зосереджені на недостатній конкретності та предметності міжнародних нормативів щодо розв'язання та управління збройними конфліктами та реагуванні міжнародної спільноти на грубі порушення російською федерацією правил ведення війни.

Список використаних джерел:

1. Міжнародне гуманітарне право. Посібник для юриста / [М.М. Гнатівський, Т.Р. Короткий, А.О. Кориневич, В.М. Лисик, О.Р. Поєдинок, Н.В. Хендель]; за ред. Т.Р. Короткого – Київ-Одеса: Українська гелсінська спілка з прав людини, Фенікс, 2016. 2017. 145с.
2. Дорошенко В.А. Правові механізми захисту прав людини під час війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2/2023. С. 323-325.
3. Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини: *навчальний посібник*. Київ: ФОП Голембовська О.О. 2021. 168 с.
4. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року (зі змінами, схваленими резолюцією. [50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text)). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 19.01.2025).
5. Примаков К.Ю., Бідняк С.С. Міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». Розділ XI. Міжнародне право. 2023. С. 417-420. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/74.pdf> (дата звернення: 19.01.2025).
6. VIII Харківський міжнародний юридичний форум «Захист жертв війни в Україні». 23 - 27 вересня 2024. Дослідницький центр з питань правосуддя перехідного періоду Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. *Панельна дискусія*. URL: <https://legalforum.nlu.edu.ua/events/zakhyst-zhertv-vijny-v-ukraini/> (дата звернення: 19.01.2025).

7. Падалка М.А. Міжнародно-правовий захист цивільного населення під час збройних конфліктів. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. № 6, 2022. 5 с. URL: <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2022-6-01-10> (дата звернення: 19.01.2025).
8. Гороховська О.В. Кодекс Лібера та його значення для розвитку й кодифікації міжнародного гуманітарного права. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2014. № 2. С. 114-118.
9. Рабінович П.М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1. С. 19-29.
10. Руднева О.М. Теоретичні проблеми класифікації міжнародних стандартів прав і свобод людини / *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 9. С. 32–42.
11. Радиш Я. Міжнародне гуманітарне право – важлива складова правового регулювання участі медичного персоналу в міжнародній миротворчій діяльності. *Медичне право. Серія: Доктрина медичного права*. 2013. № 1 (11). С. 54-66.
12. Голубцова А.І. Місце міжнародного гуманітарного права як галузі в системі сучасного міжнародного публічного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 9/2021. С. 299-301.
13. Дженіс М. Європейське право у галузі прав людини. Джерела і практика застосування: пер. з англ. / М. Дженіс, Р. Кей, Е. Бредлі. К.: АртЕк, 1997. 624 с.
14. Про символіку Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала в Україні: Закон України від 8 липня 1999 року № 862-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/862-14#Text> (дата звернення: 19.01. 2025).